

N. Pantazis dan Teyran

Anders Pontoppidan Thyssen

17. juli 1921 – 24. april 2004

Af Jakob Balling

I en artikel, som Anders Pontoppidan Thyssen publicerede i 1982, citeres hen mod slutningen nogle linjer af Grundtvig indeholdende det markante og meget grundtvigske udsagn: »de stillestående vande rådner«, og Thyssen fortsætter derefter selv med følgende: »Foretrækker man de 'stillestående vande', må man være forberedt på at dele skæbne med dem«.

Artiklen er et polemisk indlæg i diskussionen om Folkekirkens situation og fremtid og skal derfor ikke komme yderligere på tale her, hvor det jo er andre sider af Thyssens virksomhed, der skal betragtes. Men passagen siger noget oplysende, ikke bare om Thyssens person – dvs. om den tæmmede lidenskab, der huserede bag hans køligt analyserende og argumenterende stil – men også om en afgørende vigtig sammenhængslinje i netop hans faglige virke som historisk forsker og forfatter. Igennem hele dette virke trækker begrebet *bevægelse* den røde tråd: bevægelse som folkeligt oprud og oprør i det nittende århundredes danske kristendom, bevægelse som Grundtvigs rigt nuancerede stillingtagen til sin tids og sin læsnings skiftende udfordringer, og bevægelse som Grundtvigs arvtageres dramatiske indbyrdes opgør under en ny tidssituations pres, og deres nyformulering af arven. Bevægelse altså, men vel at mærke netop i dén problemfyldte og frugtbare vekselvirkning med traditionen, med hævdvundne tankemæssige og institutionelle strukturer, som det er historikerens opgave at søge klarlagt. I det følgende skal antydes noget af dette helhedspræg i et forfatterskab, der tilsammen udgør det hidtil videst favnende og bedst dokumenterede bidrag til forskningen over det nittende århundredes danske kristendom i dens samspil med århundredets sociale og kulturelle kontekst. Men først et blik på mandens levnedsløb.

Anders Pontoppidan Thyssen, medlem af Selskabet siden 1984, blev født 17. juli 1921 på Fyn som søn af en sognepræst, senere stiftsprovst, og hans finlandssvenske hustru. Han blev student 1939 og teologisk kandidat 1946. Det vil sige, at han tilhørte den sidste af de forskergenerationer, for hvem en voksende families daglige brød, for ikke at tale om smør på det, var et pinligt påtrængende problem. Han slog sig først igennem som leksikonmedarbejder og en overgang højskolelærer, indtil han i 1948 fik ansættelse som usselt betalt undervisningsassistent ved Aarhus Universitet, med forpligtelse til at varetage begynderundervisning i samtlige teologiske discipliner undtagen Gammel Testamente. Det gav ham en mere end almindeligt bred horisont i faget, men det var hårdt og kunne kun forenes med specialiseret forskning under udfoldelse af den stålsatte selvdisciplin, tidsøkonomi og koncentration

om opgaven, der blev nogle af hans mest iøjnefaldende særkender. Efterhånden lettedes vilkårene gennem stipendiatansættelse og senere lektorat og docentur, indtil kaldelsen som professor i nyere kirkehistorie 1982. Han blev doktor 1958, hvorefter publikationerne fulgte hinanden i en imponerende række, indtil sygdom og svaghed satte ind hen imod firsårsalderen. Han mistede sin for alle, som kendte hende, uforglemmelige hustru Eva i 2002 og døde selv 24. april 2004.

En nærmere betragtning af forfatterskabet og forskerprofilen bør i første række samle sig om det store hovedværk: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*.

Thyssen var ikke den første, der interesserede sig for den tids religiøse folkebevægelser og deres rolle i, hvad der sammenfattende kan kaldes moderniseringsprocessen i det nittende århundredes Danmark. Det havde ikke skortet på antagelser vedrørende deres sammenhæng med sociale og politiske og almenkulturelle tendenser og begivenheder. Men den konkrete empiriske klarlæggelse af, hvad der egentlig var foregået, ved hvem, hvor og hvornår, som måtte være uundværlig forudsætning for bedømmelse af teoriernes og forklaringernes bærekraft, fandtes ikke. Den satte Thyssen sig for at levere, og han gjorde det i løbet af årene 1960-77 med syv bind, i hvilke han med bistand fra en række fortrinsvis unge medarbejdere fremlagde og diskuterede resultaterne af en minutøs gennemgang og kulegravning, landsdel for landsdel, sogn for sogn, af et enormt utrykt kildemateriale, fra cancelliarkivet, bispe-, provste-, præste- og herredsfogedarkiver, konventsprotokoller, politiindberetninger, domsprotokoller, protestadresser og breve foruden det betydeligt mindre omfattende trykte stof.

Det er Thyssens værk, ikke bare i den forstand, at han planlagde og redigerede det og personligt skrev ca. halvdelen af det, men også fordi de unge medvirkende udarbejdede deres selvstændige bidrag under mere end almindeligt stramt opsyn og kritisk vejledning. Det gjaldt for dem, hvad en anden elev for nylig i en mindeartikel har gjort gældende om Thyssen som underviser: »Indimellem kunne det være hårdt at gå i Pontoppidan Thyssens skole. Kravene var høje, Thyssens analytiske intellekt kunne give sig udtryk i en knivskarp kritik, der virkede som et nødvendigt, men langt fra behageligt syrebad. Det gjaldt det hele, fra stavemåder til henvisninger, fra sprogets formelle regler over de direkte citaters nødvendighed til kildematerialets anvendelighed, tankens klarhed og analysens stringens. Thyssens bemærkninger kunne være svidende, og sarkasmen glimtede lejlighedsvis frem«. Men samtidig gjaldt, som det hedder lidt senere, at »hans kritik var båret af et lidenskabeligt ønske om at nå frem til så meget af sandheden, som det nu er fortolkeren beskåret«, hvortil ikke mindst kom, at man mærkede »hans vilje til at lytte, til at give slip på sig selv og indrømme flere fortolkningsmuligheder i teksterne – eller i det mindste prøve at forstå, også der hvor han mødte et synspunkt, der var ham fremmed«.

Resultatet af arbejdet formidler et imponerende indtryk af præcision og konkretion. En lang række almuesfolk, hvoraf de færreste har efterladt sig noget skriftligt, bringes læseren nær som eksistentielt grebne og trodsigt handlende deltagere i et oprør mod hævdvundne og autoriserede tanke- og praksisbaner og mod de magter og myndigheder, der har afstukket dem, og som håndhæver dem, ikke bare med almindelig chikane og mistænkeliggørelse, men med bøder og fængselsdomme – som den, der overgik den langelandske husmand Johan Nielsen, som så reagerede ved at synge salmer gennem fængselsvinduet for den sammenstimlede mængde. Men også deres modpart kommer til orde – en broget skare i øvrigt: højere og lavere gejstlige og verdslige embedsmænd, og fjendtlige bysbørn ikke at forglemme – som ud over deres mere eller mindre artikulerede modstand mod anfægtelse af den bestående orden – altså den autoriserede kirkes stilling som den statslige tvangsmagts forlængede arm – forholdt sig vidt forskelligt til de »vakte«.

Disses anliggende var, knapt formuleret, frelsen ved Kristi død for fortabte syndere og deres nye liv i samfund med ham og hverandre som et nyt, helligt folk, samlet i bøn, sang, lovprisning, bibellæsning og prædiken, og som sådant i opposition til den uomvendte »verden«.

I deres egenskab af spredte karismatiske menigheder, forsamlet til time-lange begejstrede møder i tætpakkede privatboliger, var de langt fra noget organiseret »folk«. Deres sammenhæng som mennesker af vidt forskellig social status og baggrund udgjordes, bortset fra selve den fælles erfaring, som Bibel og andagtsbøger gav næring og form, af den forbindelse ud over sogne- og landsdelsgrænser, som etableredes ved besøg, som tilrejsende vakte aflagde på mere eller mindre tilfældig foranledning. Et eksempel, igen hentet fra det særligt livlige langelandske miljø: Her tog vækkelsen sin begyndelse ved at husmand Rasmus Knudsen – ifølge hans sognepræst ikke bare analfabet, men hengiven til drukkenskab og anden usædelighed – under sin deltagelse i påsken 1837 i sin søsters bryllup i det fjerne Korup, nær Odense, hvor vækkelsen havde fat, blev, som det hedder »greben af Rædsel for sin Sjels Elendighed«, hvorpå han bad en af fynboerne besøge øen og forkynde »det samme Livsens Ord«, som havde lydt i Korup. Det førte til mange flere besøg af fynboer og hastig udbredelse af vækkelsen over det meste af øen, til indædt og efterhånden magtesløs græmmelse for de etablerede myndigheder, som tydeligvis fandt, at nok var langelænderne slemme, men de »aandelige Kvaksalvere fra Fyen« var værre.

De tolknings- og perspektiveringsproblemer, som denne detaljerige beskrivelse giver anledning til, kommer til antydningssvis omtale og indirekte kommentar i selve beskrivelsens forløb; men direkte diskuteres de i særlige afsnit såvel som i de synteseartikler, Thyssen publicerede derom, f.eks. ved det nordiske historikermøde. I disse tekster drøftes de overordnede spørgsmål om arten og herkomsten af vækkelsernes kristendomssyn, om deres

forhold til århundredets andre bevægelser og tendenser, og om den betydning for eftertiden, der tilkommer dem.

Hvad de vaktet tro og forkyndelsen af den angår, knytter interessen sig til to ting. For det første er der her – herrnhuterne delvis undtaget, derom nedenfor – tale om en genopdagelse af en tilbagetrængt luthersk-pietistisk tradition. Med andre ord: Her er intet nyt, men netop i og med at noget gammelt hentes ind i protest mod noget nyere, altså oplysningsteologien, udgør vækkelseskristendommen et skoleeksempel på et fænomen, der har fulgt kristendommen fra første begyndelse. For det andet bæres og formuleres anskuelsen af en helt anden social gruppe, end tilfældet havde været i den oprindelige pietisme. Også dette er et velkendt fænomen i kristendomshistorien, men det er af særlig betydning for forståelsen af det 19. århundredes danske situation, i og med at vi her møder det første danske eksempel på brede grupper af uannede lægfolks selvstændige reception og formidling af et overleveret syn på tilværelsen såvel som deres selvstændige initiativ til dannelse af uafhængige sammenslutninger, i protest mod herskende strukturer. Denne aktivitet var religiøs før den var noget andet; den repræsenterede et fornyet gennembrud for kristen personalisme i praksis, altså for hævdelsen af enkeltpersonens ret og pligt til personligt og på eget eventyr at tilegne sig og engagere sig i et kristent helhedssyn på, hvad et autentisk menneskeliv kræver, og hvad det rummer af muligheder – en tileggen sig og et engagement, hvis dybde og radikalitet ordet omvendelse er betegnelsen for. Men denne religiøse virksomhed fulgtes af en lang række tilsvarende lægfolksbestræbelser af politisk, national og oplysningsmæssig karakter, som tilsammen bidrog til at forme det moderne Danmark og erstatte den gamle stramme sammenhæng mellem normgivende tilværelsesforklaring og hierarkisk organiseret tvangsmagt med en ny og løsere, baseret på folkeligt initiativ og demokratisk magtkontrol.

Deri finder Thyssen med rette et perspektiv af første rangs betydning, ikke mindst i betragtning af, at der, som tiden gik, kan konstateres et betydeligt omfang af personsammenfald mellem vækkelsesaktivitet på den ene side og deltagelse i senere opståede politiske og nationale bevægelser på den anden.

Naturligt nok i betragtning af disse erkendelser, og på baggrund af, hvad der tidligere var fremsat af hypoteser om en eller anden form for dybereliggende social motivation for den religiøse bevægelse, drager Thyssen, på grundlag af værkets detaljerede angivelser vedrørende de vaktets sociale status, den konklusion, at ingen anden primærforklaring end den elementært religiøse holder vand. Vækkelsesbevægelsen var rekrutteret fra landalmuen, men inden for denne vide ramme bestod den af individer og grupper med vidt forskellige materielle interesser, og i øvrigt med varierende talmæssig fordeling fra egn til egn: gårdmænd og husmænd, landhåndværkere og tjenestefolk. Det er ikke mindst de sidste: de mange tjenestepiger og karle,

der fanger Thyssens interesse. Det er hans påstand, at bevægelsen i mangt og meget har karakter af en ungdomsbevægelse. (Dette er, parentetisk sagt, egnet til at minde den, der har kendt Thyssen i 1970'erne, om hans vidtgående forståelse for studenterpolitikernes anliggender). Hvorom alting er: Bevægelsens væsentligste motivation, og dens tætte sammenhæng med langt ældre fænomener, ligger ifølge Thyssen klart for dagen, men han understreger stærkt dens slægtskab med efterfølgende bevægelser og er i øvrigt ikke blind for den indirekte betydning, landboreformerne og skoleloven af 1814 må antages at have haft for den, ud over – mere generelt – en nyvakt opladthed for alt nyt.

Én af bevægelserne, den der samlede sig om og udgik fra den herrnhutiske Brødremenighed i Christiansfeld (grundlagt 1771), påkalder sig en særlig interesse. Det skyldes, at den var den tidligste deciderede lægfolksbevægelse på dansk grund og som sådan bidrog til at berede vejen for de senere. Ligesom den var den udslag af selvstændig kritisk stillingtagen til de etablerede kirker og vilje til at danne fællesskaber af omvendte inden for deres ramme – eller, som herrnhuterne udtrykte det: virke som det salt, der skulle bevare dem for »fuldstændig forrådnelse«.

Men især skyldes det, at den i tre henseender adskilte sig markant fra de senere bevægelser. Nemlig for det første ved at være inspireret af et delvis andet kristendomssyn end det luthersk-pietistiske. For det andet ved at være organiseret som et regelbundet kollektiv, der ikke lod noget aspekt af medlemmernes liv være unddraget fællesskabets kontrol. Og endelig ved at være led af en overnational sammenhæng med stram central styring og varetagelse af uniformitet i forfatning, fromhedsliv, sprog og personlig livsførelse – hvortil kom den stimulans af international kommunikation, som udgik fra trafikken mellem centret og »filialerne«.

Thyssen underkaster i vækkelsesværkets fjerde bind fænomenet en mønstergyldig undersøgelse, med vågen sans for den sammenhæng mellem teologisk refleksion og fællesskabsformning, som er nerven deri. Af den bestræbelse for kollektiv og personlig tilegnelse af Kristi stedfortrædende lidelse, som var hjertepunktet i deres kristendom, drog herrnhuterne to radikale følgeslutninger. Den ene: Ingen anden end Frelseren selv skulle være deres fællesskabs praktiske overhoved, som, når han ikke havde givet konkret anvisning på løsning af opdukkende problemer gennem Bibelen, tilkendegav sin vilje gennem lodtrækning. – Og den anden: Eftersom alle andre formål skulle underordnes »iklædningen i Jesus«, var total og detaljeret regulering af alle daglige gøremål nødvendig under syndefaldets og verdens fristelsers vilkår. I praksis betød det et tæt overvåget fællesliv i »brødrenes« og »søstrenes« såkaldte »kor«, små menigheder inden for den store. Det betød månedlige redegørelser for den enkeltes sjælstilstand i skriftesamtaler med korlederen. Det betød videre, at indgåelse af ægteskab var underkastet ledelsens skøn om egnethed til et samliv, rensat for ethvert andet hensyn end

slægtens fortsættelse og især parternes vækst i Kristus-lighed – et skøn, som måtte bekræftes af Kristus selv ved lodtrækning. Det betød også kontrol med og krav til medlemmernes – af omverdenen (undtagen konkurrenterne) højt værdsatte – erhvervsaktiviteter. Og ikke mindst betød det den underordning under centralmyndigheden i Herrnhut, som var nødvendig for, at det udvalgte folk kunne holdes samlet og rent.

Thyssens – tydeligvis personligt fascinerede – redegørelse for Christiansfeldernes særprægede samspil mellem tro og liv i deres »teokratiske republik«, en skildring, som tillige understreger det præg af høj begejstring og feststemning, som bidrog til at gøre den herrnhutiske askese til noget særligt i forhold til beslægtede bevægelser, er ikke mindst fortjenstfuld i kraft af de perspektiver, den åbner for videre kirke- og kulturhistorisk sammenhængs-erkendelse. Det er ikke Thyssens anliggende at tage sådanne perspektiver under nærmere overvejelse, men hans præcise og konkrete analyser af den sociale såvel som den i snævrere forstand religiøse side af sit strengt steds- og tidsbegrænsede emne er fulde af indirekte impulser til makroskopisk refleksion. For eksempel vil ingen, som har befattet sig med de middelalderlige ordeners – fra cluniacenserne og fremefter – organisation af overnational sammenhæng, eller med den jesuitiske exercitiefromheds planmæssige internalisering af den nytestamentlige historie, eller med de Weberske tanker om sammenhængen mellem protestantisk askese og erhvervs-mæssig effektivitet, kunne læse Thyssen om Christiansfeld uden at høste inspiration og stof til eftertanke.

Flerbindsværket om de tidlige vækkelser er Thyssens mest repræsentative indsats. Men et andet tyngdepunkt i hans eminent flittige og gennemført kildeorienterede forfatterskab foreligger i hans talrige større og mindre arbejder om Grundtvig og grundtvigianismen. Det er karakteristisk for billedet af ham som forsker, at disse arbejder med mange tråde er sagligt forbundne med vækkelsesværket, al den stund Grundtvigs optræden som »folkevækker« såvel som hans arvtagers intense engagement i spørgsmålet om arvens forhold til en forandret samtidssituation – kulturelt, politisk, socialt – spiller en fremtrædende rolle deri. Disse anliggender kommer, hvad grundtvigianismen angår, allerede til udtryk i et ungdomsarbejde om Valdemar Brücker, men de udfoldes særlig udførligt i disputatsen fra 1958, den henvend 500 sider store bog om den nygrundtvigske bevægelse i årene 1870-87. Her gøres der, på grundlag af et vældigt utrykt kildemateriale og med sikker sans for forbindelserne bagud, rede for en gruppe unge grundtvigianeres indsats i den kirkelige og kulturelle idedebat i de bevægede år, hvor meninger brødes over en bredere front end nogensinde tidligere, og hvor udfordringen fra nye strømninger – venstrepolitikken, brandesianismen, urbaniseringen m.m. – blev taget op, i udadvendt virksomhed, men ikke mindst i en intens indre meningsudveksling. – Og hvad Thyssens arbejde med Grundtvig selv angår, er der især grund til at mærke sig de tre store oversigtskapitler fra 1983 om

»Grundtvigs tanker om kirke og folk«, i hvilke dette problemkompleks behandles under inddragelse af hele Grundtvigs virksomhed med den klarhed og sikkerhed, som kun en suveræn beherskelse af kilder og litteratur muliggør. – Ikke for ingenting var Thyssen blandt initiativtagerne til oprettelsen af det »Center for Grundtvigstudier« ved Aarhus Universitet, som er et vigtigt organ for videre forskning. Og naturligt nok udnyttedes hans sagkundskab som bedømmer af en lang række disputatser ved og uden for de teologiske fakulteter.

Anders Pontoppidan Thyssen, den banebrydende forsker på sit felt, og Anders Pontoppidan Thyssen, den på én gang distanceret saglige og varme og lidenskabelige personlighed med det knastørre vid, vil blive husket og savnet i og uden for fagkredse. – Vi vil ære hans minde.